

כַּל הַזְּמַן וְפָנָיו

מבוא לעבודת התפילה

הרב קובי דנה

• • • • •

עריכה: שמואל מושקוביץ

עיצוב הכריכה: shmooel.d.i@gmail.com

• • • • •

בהוצאת הישיבה הגבוהה "חיי עולם", עבו

להערות, הזמנת חוברות, הנצחה ותרומות:

שמואל 051-2048344

bmdacko@gmail.com

• • • • •

מוזמנים לבקר באתר הישיבה: bmd-akko.co.il

הלימוד בספר זה יהיה
לעילוי נשמת
סבי יוסף בן שמחה בונים
שנפטר בא' אלול תשנ"ד

ולעילוי נשמת
סבתי שרה בת אברהם
שנפטרה בכד' אלול תשע"ח

ת.נ.צ.ב.ה

לע"נ מו"ר
הרב אברהם יהושע בן אריה צוקרמן זצוק"ל
ממורי הדרך של גבוכי דור התחיה

מצוות התפילה

בבואנו להתבונן בעניינה של התפילה, נפתח בשאלה ההלכתית-לימודית: מה היא מצוות התפילה? נעיין במחלוקת בין הרמב"ם לרמב"ן - ממנה יוצאות הגדרות שונות לגבי עניינה של התפילה - ומתוך כך ננסה לעמוד על החיבור שבין הדברים.

שיטת הרמב"ם - תפילה בכל יום

אומר הרמב"ם (ספר המצוות, מצות עשה ה):

המצווה החמישית היא שצונו לעבדו יתעלה. וכבר נכפל ציווי זה פעמים. אמר: "ועבדתם את ד' אלוהיכם ואותו תעבדו" ואמר "ולעבדו". אף על פי שזה הציווי הוא גם כן מהצווים הכוללים.

בשורשים של המצוות (שורש רביעי) כותב הרמב"ם שציווי כללי, אינו מן המניין של המצוות. למשל, מה שאומרת התורה "ועשית הישר והטוב"

(דברים ג, יח) הכוונה לעשות את כל המצוות על דרך הישר והטוב. כך גם מסבירים חלק מהאחרונים את הטעם לכך שהרמב"ם לא מנה את מצוות התשובה במניין המצוות. תשובה משמעותה קיום כל התורה והמצוות ולכן זו מצווה כללית ולא פרטית. לכן אף ש'לעבדו' זהו ציווי כפול, יש בו גם ציווי כללי, שמשום כך לא היה צריך להימנות בתור מצווה. למרות זאת הרמב"ם כן מונה אותה:

הנה יש בו יחוד, שהוא ציוה בתפילה

'ולעבדו' מדבר על כך שכלל המעשים יהיו על דרך העבודה, וגם כן על הציווי הספציפי על מצוות התפילה.

ולשון ספרי: 'ולעבדו' זו תפילה. ואמרו גם כן ולעבדו זה תלמוד. ובמשנתו של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אמרו: מנין לעיקר תפלה בתוך המצות, מהכא: "את ד' אלוקיך תירא ואותו תעבוד". ואמרו: עבדהו בתורתו, עבדהו במקדשו. כלומר ללכת שם להתפלל בו ונגדו כמו שבאר שלמה עליו השלום

מדברי הרמב"ם עולה שהתורה מצווה אותנו לעבוד את ד', כלומר - להתפלל. את התדירות בה מקיימים את המצווה הרמב"ם מפרט בהלכות תפילה, שמצוות תפילה מדאורייתא היא להתפלל פעם אחת ביום (פ"א הלכה א, ועיין בכס"מ שם).

על כך יש לשאול: כאשר אדם מתפלל פעמיים ושלוש בכל יום, האם לפי הרמב"ם תפילותיו מדאורייתא או מדרבנן?

אדם היושב בסוכה ואוכל לחם, או ישן בסוכה - יצא ידי חובת מצוות סוכה. יחד עם זה כל רגע שמוסיף לשבת בסוכה גם כן מקיים בכך מצוות סוכה.

כך הדבר גם כאן - בכל תפילה שאדם מתפלל הוא מקיים בכך מצוות תפילה מהתורה. אך השיעור שבו יוצא האדם ידי חובת תפילה מדאורייתא, הוא תפילה אחת ביום.

כלל הדבר, לפי הרמב"ם הנושא של התפילה הוא עבודת ד'. התפילה באה לבנות באדם את הדבקות, ולכן צריך להתפלל כל יום. משמעות הדבר היא שהתפילה זה הלב של היום, ולכן מוכרח האדם שלא יהיה יום אחד שהמרכז שלו לא יהיה הדבקות בד', כפי שמסביר הרב ביחס ליראת שמיים - היות האדם ירא שמיים זה עצם האדם ולכן לא יכול להיות רגע אחד שלא יהיה האדם ירא שמיים (עולת ראייה ח"א עמ' קא). כשם שהדבר כך לגבי יראת שמיים, כך גם ביחס לתפילה לפי שיטת הרמב"ם. בנוסף, זה שאנחנו מתפללים כל יום זה לא רק שכל הימים יהיו בתפילה. זה שעובר יום ועוד יום זה לא סתם רוטינה חוזרת כך שאותו היום שהיה אתמול חוזר היום ומחר, אלא כל יום זו מדרגה חדשה. האדם כל הזמן צומח, מתפתח וגדל. השאלה היא האם הוא יגדל כך שיהיה יותר חכם, עדין, רגיש ועמוק ורק התפילה תישאר מאחור.

במאמר עבודת אלוקים הרב מסביר שאחת הבעיות שהביאו לכפירה בדורות אלו היא שהדורות התעלו ויחד עם זה המושגים הרוחניים נשארו מאחור, ולא התעלו יחד עם התעלותו של הדור, וכך נוצר מצב שאדם יכול להיות חכם גדול ומומחה לפסיכולוגיה ומתמטיקה, אך את אברהם אבינו הוא מכיר ברמה שלימדה אותו הגננת בגן. האדם נמצא בפער - מצד אחד הוא מכבד את הקודש, מצד שני הכבוד הוא ברמה של ילד.

כשהייתי בשיעור א' היה לי חבר מהבית שאחרי הישיבה התיכונית הלך ישר לצבא והיה ממקימי אחת היחידות המובחרות. היינו נפגשים

בשבתות מסביב לסניף, והולכים אחר כך להתפלל ערבית בבית כנסת הסמוך. פעם אחת הוא אמר לי: "איך אני אוהב את בית הכנסת הזה - בית כנסת של יקים. גם אם תבוא בעוד מאה שנה יהיו כאן את אותן מגנינות". יש לו נוסטלגיה, שיהיה לו קשה להיפרד ממנה. אך אם בכך זה נגמר הוא נמצא בבעיה גדולה. הוא לא כופר, אך האמונה היא בעצם החלק הכי קטן בחיים שלו. מציאות כזאת היא לא נורמאלית - הנשמה היא הדבר הכי גדול שיש באדם. כאשר האיברים כאלה ענקיים והנשמה כזו זעירה, ברור שזה מביא למצב של משבר רוחני ואמוני. לכן אנחנו צריכים כל הזמן לטרוח לגדל את המושגים הרוחניים שלנו שנהיה בגודל כזה שאדרבה - זה יהיה עמוד האש והענן שלוקח אותנו קדימה, ומגדל את כל הידיעות המדעיות והמוסריות, ואת כל החיים שלנו. לא יכול להיות שזה יהיה החלק הכי קטן.

לכן אומר הרמב"ם, האדם צריך להתפלל כל יום ויום, לא רק מצד ההתמדה אלא מצד הפיתוח. התפילה של היום זו לא התפילה של אתמול, האדם יותר גדול ובוגר, יותר עמוק, רגיש ועדין, והוא צריך כל הזמן ללוות את הכישרון של התפילה, כי התפילה היא כשרון באדם. בניית הכישרון החי הזה, זו מצוות תפילה לפי הרמב"ם.

שיטת הרמב"ן - תפילה בעת צרה

הרמב"ן חולק על זה. לאחר שמביא דברי הרמב"ם, כותב:

כל ענין התפלה אינו חובה כלל, אבל הוא ממדות חסד הבורא ית'
עלינו, ששומע ועונה בכל קראינו אליו

תפילה אינה מצווה אלא מחסד ד' על עמו. כמו שד' נתן לאדם שכל ולב טוב וכוחות חיים איתם יוכל לפעול, כך הוא נטע בו כשרון להתפלל ולהיות דבק בד' ומתוך כך תפילותיו יענו. זו שיטה ראשונה בדברי הרמב"ן.

השיטה השניה, שלפי רוב הראשונים היא העיקרית בדבריו:

או לומר שמכלל העבודה שנלמוד תורה ושנתפלל אליו בעת הצרות,
ותהיינה עינינו ולבנו אליו לבדו כעיני עבדים אל יד אדוניהם

מצוות תפילה מהתורה היא בזמן הצרות, שאז יש להתפלל לד' שיושיע אותנו. מביא הרמב"ן מקור לדבריו:

וזה כענין שכתוב (כמדבר י, ט): "וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצורר אתכם, והרעותם בחצוצרות ונזכרתם לפני ד' א-להיכם".

לכאורה מדברי הרמב"ן עולה שמצוות התפילה שייכת רק כשקורה דבר דרמטי כמהפכה או מלחמה גדולה, ואם כן ביום-יום לא צריך להתפלל. אולם הרמב"ן ממשיך ואומר שאמנם הפסוק מדבר על מלחמה, אך התפילה הרבה יותר מפורטת בחיוב שלה, כמו שנלמד משלמה המלך:

והיא מצווה על כל צרה וצרה שתבא על הצבור לצעוק לפניו בתפלה ובתרועה, והוא הענין שבאר שלמה עליו השלום

כאשר שלמה בנה את בית המקדש הוא התפלל שכל אדם שיבוא לבית הזה בין מישאל ובין מאמות העולם (יש הבדל ביניהם, כפי שניתן לדייק מהפסוקים) - ד' ישמע תפילתו. על איזו תפילה שלמה מדבר?

כמו שכתוב (מלכים א, ח, לו-לח): "בעצר השמים ולא יהיה מטר" וכתוב "רעב כי יהיה בארץ דבר כי יהיה שדפון ירקון ארבה חסיל כי יהיה, כי יצר לו אויבו בארץ שעריו, כל נגע כל מחלה כל תפלה כל תחנה אשר תהיה לכל האדם לכל עמך ישראל אשר ידעון איש נגע לבבו ופרש כפיו אל הבית הזה".

אומר הרמב"ן, מצווה להתפלל מדאורייתא לא רק על צרות בסדר גודל של מלחמה, אלא "כל נגע, כל מחלה" - כל אתגר, כל מציאות בה האדם נמצא במצוקה או במצב מאתגר - מצווה להתפלל לד' שיושיעו.

קושיות על דברי הרמב"ן

מדברי הרמב"ן עולות שתי קושיות בולטות: א' - המצווה הגדולה של התפילה שהנושא שלה הוא הדבקות בד', לפי הרמב"ן לכאורה בפשט נראה שעניינה זה עיסוק בעצמי. יש לאדם צרות, והוא צריך שהקב"ה יעזור לו לפתור אותן, אז הוא מתפלל. הנושא - לפתור את הצרות. זה כל עניינה של התפילה? כביכול הנושא הוא לא הקשר עם ד' והדבקות האלוקית של האדם אלא התפילה היא כמו הגשת טופס תמיכה לעירייה לפתור בעיה - גם לקב"ה הוא הולך שיפתור לו בעיות. זה נראה ממש מאכזב - זה כל עניינה של התפילה, לעזור לי לפתור בעיות?

ב' - לפי זה מצוות תפילה היא ארעית. לפי הרמב"ם ראינו שיש כאן דבר שיטתי - מצווה שכל הזמן הולכת ומתפתחת ונבנית מדרגה אחר

מדרגה. לפי הרמב"ן, לו יצויר שיש לאדם תקופה בה יש לו הרבה צרות אז הוא יצטרך להתפלל כל הזמן, אך בשנים שלווה שהכול בסדר ואין מפריע יכול להיות שכמה שנים האדם לא יצטרך להתפלל. זה נראה דבר מקרי וארעי שתלוי במאורעות החולפים והחיצוניים. שני הדברים האלה במבט ראשון נראים מאוד מפריעים בשיטת הרמב"ן.

המחשבות הטובות שד' חושב על יצוריו

בשביל להבין את שיטת הרמב"ן נעיין בדברי הרב בפנקסים (פנקסי הראיה ח"א, פנקס יג, טו). אומר הרב: "אין לך כל רושם עובר על האדם שאינו נועד לתעודה. וחייב האדם להיות שמח בכל העובר עליו ולדעת שהכול הם תוצאות מהמחשבות הטובות שד' חושב על יצוריו" - אין שום דבר שעובר על האדם לבטלה, אלא הכול חלק מהמגמה האלוקית - "מהמחשבות הטובות שד' חושב על יצוריו". הקב"ה כל רגע ורגע משפיע על האדם שפע אלוקי - כוחות חיים ומחשבה, פרנסה, ילדים, וכן מקרים איתם האדם נפגש, ועוד - הכול חלק מהמחשבות הטובות שד' חושב עליו. הדבר נכון גם ביחס לדבר שנראה שלילי - גם הוא בא "מהמחשבות הטובות שד' חושב על יצוריו".

בצבא משפרים את כח הסיבולת של החיילים לפי 'סרגל מאמצים': אם יתנו לחייל לעשות בהתחלה משהו מאוד קשה הוא לא יצליח, לכן נותנים לו דברים קלים. לאט לאט המסעות נהיים יותר מאתגרים, והניווטים יותר מסובכים. מעין זה הקב"ה בונה את האדם בכך שמנסה אותו בכל מיני ניסיונות שבאים לבנות אותו.

משל נוסף - לכאורה כח המשיכה מפריע לאדם לעמוד זקוף בכך שהוא מושך אותו למטה. אך האמת היא שמכיוון שכח המשיכה מושך את האדם למטה זה מחייב את האדם להפעיל כח, להוציא את הכוחות שלו אל הפועל ובכך הוא נעשה יותר איתן, ומתמלא כוחות. בירח כח המשיכה הוא שישית מכדור הארץ. אסטרונומים שחוזרים אחרי תקופה בירח צריכים לעשות פיזיותרפיה - הם מגוונים. בעצם הכח המנגד את האדם הוא שעוזר לו להוציא את כוחותיו אל הפועל.

לכן מה שהרב אומר שהכול "תוצאות של המחשבות הטובות שד' חושב על יצוריו", הדבר נכון לא רק ביחס לדברים שנראים לאדם כטובים, אלא גם דברים שנראים כמפריעים הם חלק מהמחשבות הטובות שד' חושב על האדם.

רז ההשגחה

להרחבת העניין נראה דברי הרב במקום אחר (אורות הקודש ח"ב עמ' תקנא). הרב מסביר שעל מנת לעמוד על הסוד של ההשגחה צריך להבין את ההשגחה בשני רבדים - הכמותי והאיכותי. אומר הרב: "כשנמצא את עומק הרעיון של רז ההשגחה, הננו צריכים לסדרו בסידור של כמות, ושל איכות". יש את הצד הכמותי של ההשגחה ויש את הצד הכמותי שלה. "הסידור הכמותי" - של ההשגחה - "הוא שלא יש שום דבר בעולם שאיננו נעשה בדבר ד' ועצתו העליונה, כל אשר חפץ ד' עשה בשמיים ובארץ (תהלים קלה, ט) - אין שום דבר שקורה בעולם שאינו חלק מההשגחה. זה הצד הכמותי של ההשגחה הכולל את כל הפרטים.

"והצד האיכותי הוא שהעצה" - שעל פיה מתנהל העולם - "היא העצה היותר אצילית היותר מגמתית ויותר אידיאלית מכל מה שהלב יכול לחשוב. והעצה הזאת שרויה באידיאליותה בכנסת ישראל", שמתגלה כאן "באומה הישראלית ממש" (אורות ישראל א, א).

ביחס לצד האיכותי של ההשגחה, הרב בא לתקן לנו את המבט. ניתן בטעות לחשוב שהמובן של השגחה הוא, שד' משגיח על העולם שילך בכיוון שהאדם חושב שהוא טוב ונכון. מתוך הבנה ההשגחה באופן הזה האדם עוקב אחרי ד' לראות שהדברים הולכים בדרך הנכונה. אולם המובן של השגחה איננו שד' עושה מה שהאדם מבין, אלא להיפך - האדם מקיים את רצון ד'.

אמונת בריאת העולם

על מנת להבין איך השגחה משמעותה קיום רצון ד', יש להתבונן במקור השגחת ד' על העולם. ההשגחה היא תולדה של בריאת העולם. מבריאת העולם איננו לומדים אמונה כי אם מיציאת מצרים. מצוות האמונה היא הדיבר הראשון: "אנוכי ד' אלוקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים" (ספר המצוות לרמב"ם מצוות עשה א). ביציאת מצרים נהיינו לעם, הקב"ה השרה על האומה את שכינתו, שהיא מקור חיי כל אחד ואחד מישראל. מצוות האמונה היא שהאדם חי את הנשמה האדירה שבקרבו, פוגש את האמת האלוקית כנשמה שמחיה אותו.

אם כן מה היא האמונה בבריאת העולם? מסביר הרב (אורות ישראל ג, יג), המהפכה של האמונה בבריאת העולם באה לומר שהמציאות היא אחרת ממה שהאדם חושב בתפיסה הרגילה. כשהאדם מביט על העולם הוא

יכול לחשוב שהוא מבין ויודע להסביר מה המגמה שלו. אך אין הדבר כן. זה שהעולם נברא על ידי הקב"ה זה אומר שיש אמת אינסופית שמתוכה מתהווה העולם, הרבה למעלה מהתפיסה האנושית. משמעות הדבר היא שאמנם לאדם יש בחירה חופשית אך הקב"ה בהשגחתו מלווה את העולם ויוצר בו תהליכים שבאופן תמידי מרימים את העולם ממדרגה למדרגה על מנת להביא את העולם לכדי מצוי האינסופיות שבו. המוסר, המגמות והמחשבות שהעולם שקוע בהם - הכול נמצא בהתעלות מתמדת.

ערות המחשבה

הרב צבי יהודה (אור לנתיבותי פסקה צו, עמ' קסו) כותב עוד דבר שמשלים את זה: "פלאי פלאים הם המשכי המגעים והפגישות והרשמים המזדמנים בחיי יום יום" - עם מי האדם נפגש, ואילו רשמים קיבל מהמפגש החי, "בהתכוננות התאמתם, שמקבלים זה מזה ומעוררים זה את זה". אם האדם יפקח את עיניו הרוחניות הוא יהיה מסוגל להבחין איך כל מה שקורה לו במשך היום קשור אליו, ואיך כל עניין קשור למשנהו. באופן פלאי ועצום הכול חלק מהרמוניה שלמה שמוציאה את האדם אל הפועל. אולם לא תמיד האדם מרגיש כך. לא פעם האדם מרגיש שאם היה קורה לו אחרת היה יותר טוב. מוטב היה שלא היה נכשל בטסט, מפסיד סכום כסף גדול או חוטף מחלה קשה. אולם הרצי"ה מסביר שהכול חלק מסדר הרמוני. אם כן מדוע האדם לא תמיד רואה את הדברים כך? מבאר הרצי"ה, שהדבר תלוי בשני דברים: א. "וכפי מעלת ערות המחשבה" - כמה שהמחשבה של האדם יותר ערה, חדה, בהירה ועמוקה. ב. "ודבקותה החיונית, באחדות כל המעשים ממקור כלליותם". כשהאדם שרוי רק בתוך העולם הקטן

שלו, הוא לא מסוגל להבחין בחשבון הכללי. כמה שהאדם יותר ער, וגם יותר שייך למחשבות ולחיים יותר כלליים, הוא יותר מסוגל להבחין איך הכול חלק מהרמוניה מופלאה.

זה לא רק חשבון שהאדם עושה אלא זה מבט. כמה שהאדם יהיה בנקודת מוצא יותר אמתית ועמוקה, הוא יוכל לראות את זה. על זה אנחנו מתפללים: "והערב נא ד' אלוקינו את דברי תורתך בפינו" (ברכות התורה) - הנושא של עבודת ד' שלנו הוא האם אנחנו נהיה מתאימים אל הקודש - או בדיוק הפוך.

אחי שלמד בישיבת כפר הרא"ה, סיפר שהרב נריה זצ"ל אמר להם כך: "אתם חושבים שבעולם הבא יש גן עדן וגיהנם? זה לא ככה. בעולם הבא יש דבר אחד: בית מדרש. יש כאלה שבשבילם זה גן עדן ויש כאלה שבשבילם זה גיהנם". כמה שהאדם יותר מתאים אל הקודש, התורה יותר מתוקה לו. האדם צריך לעשות עם עצמו ברור - האם הנושא זה אתה בפרטיותך או שמא עליך להתרחב, להיות מלא בדבקות אלוקית, בגודל ובידיעת התורה. כמה שהאדם יהיה יותר כללי ויותר טוב הוא יהיה יותר ישמח. זו נקודת מבחן לאדם.

הצרות - מהשגחת ד'

מדברי הרב עולה שכל הצרות שבאות לפני האדם הנן חלק מתכנית אלוקית. הקב"ה בא לגדל אותנו, והוא עושה זאת על ידי כל הדברים הטובים שהוא משפיע עלינו, שנהיה יותר חכמים, עמוקים וטובים - וכל הזמן נלך ונתעלה. אולם הקב"ה מגדל את האדם גם בזה שבכל יום הוא שם לפניו אתגרים חדשים - מתאימים בדיוק למה שהוא צריך לשפר

ולהתעלות בו. האדם צריך לבדוק את עצמו, האם הוא מצליח להבחין במה שהקב"ה שם לפניו, ומתוך כך להבין איזו מידה הוא צריך לתקן. להיות בהקשבה - "מה מוטל עלי לעשות?".

יש סוגיות שבדיוק עכשיו מזדמנות לאדם, זה סימן שזה מה שהוא צריך להוציא אל הפועל, בין אם אלו דברים שקשורים ישירות אליו, ובין אם הם נוגעים לחברו או לכלל ישראל - כל הזמן מזדמנים לאדם דברים כאלה שככל שהוא ידע להיות קשוב אליהם ולפעול לפיהם, זה יוציא את נשמתו אל הפועל.

לכן אומר הרב (בכת"י, מופיע בספר 'לאמונת עתנו' ח"א עמ' יב): "כל המעשים הטובים שהאדם עושה, והם מביאים טובה לו ולעולם כולו, עיקר הטוב שבהם הוא מפני שהאדם עצמו נעשה על ידם טוב. והטוב הזה, העצמי, הוא הפועל את כל הטובה, המתפשטת בהתגלותה ע"י המעשים הטובים. ובזמן שהידיעה הזאת מתבררת לאדם - מיד הוא עומד על הרז הפנימי של כל המעשים וכל המצוות, כל חד וחד לפום דרגיה". כשהאדם בא לעשות מעשה טוב קוראים לו שלושה דברים: א. הלב שלו נהיה יותר רחב. ככל שהאדם יותר מטיב הוא בעצמו נהיה יותר טוב. ב. אחר שנהיה טוב יותר, מעתה הוא נעשה ראוי להחיות. ג. מי שהאדם עשה איתו חסד קיבל ממנו את הטוב הזה מפני שהאדם הנותן נעשה כמו לב המסוגל להחיות אותו. אל לו לאדם להביט על עצמו כאל מין 'טכנאי' שפותר בעיות במציאות. עליו לפגוש את נקודת החסר, לראות מה ד' שלח לפניו, ולהכיר שכל אלו באו לגדל אותו. כשהאדם גדל ונהיה יותר טוב, ובעל חסד ומשופר בכל המידות הטובות שלו, מתוך זה הוא נעשה יותר חי, וכיוון שכך יוכל יותר להחיות, וממילא לפעול את הדבר הטוב הזה במציאות.

אם כן יוצא שכאשר הרמב"ן מדבר על הצרות והאתגרים של האדם, הנושא של התפילה אינו לפתור את הבעיות והקשיים, אלא להתבונן בכך שכל האתגרים המונחים לפניו באים למען דבר אחד - לגלות לו מה הדבר שהקב"ה רוצה שישלים, ולכנות אותו אל המדרגה הבאה. זה לא שיש לאדם צרות והוא צריך להתפלל לד' שיעזור לו להסיר אותן מעליו, אלא הצרות באו בשביל שהוא יתגדל בְּטוֹב שבו ובחסד שבו, ויותר מזה - בדבקות האלוקית שבו.

התפילה קובעת הדעות האמתיות באדם

חסרון בדבר מסוים משמעותו חסרון בדבקות האלוקית. לכן כשד' שם לפני האדם מטרה הוא צריך להבין שד' בא להשלים אותו בדיוק בנקודה הזאת, במעשה - בכח שד' נתן לו לעשות חיל, וגם בזה שהוא צריך להיות יותר יונק מהמקור האלוקי הנותן לו את הכח הזה (ע' דרשות הר"ן, תחילת הדרוש העשירי). אז האדם מתמלא יותר בעוז ובגבורה - בעשייה, ויותר מזה - האדם מתפלל ביניקה חדשה ממקור החיות האלוקית המחיה אותו ונותנת לו את היכולת הזאת.

יוצא שהתפילה לא באה בשביל לפתור את הצרות, אלא הצרות הן בהשגחה על מנת שנתפלל ונבין מה אנו צריכים להיות יותר יונקים מהגודל האלוקי.

כך כותב הרב בשם הרמב"ם שגם הסכים לעקרון הזה. אומר הרב (עולת ראייה ח"א עמ' רנז): "ענין התפילה שכתב הרמב"ם (ע' מ"ג פמ"ד), שהוא לקבוע הדעות האמתיות". "לקבוע הדעות האמתיות" זה לכאורה דבר המצריך לימוד והעמקה, מדוע אם כן יש להתפלל בשביל זה? מסביר

הרב, שהטעם לכך "הוא כי פנימיות הכרת האמתיות כמו שהיא ראויה במעמקי הנפש אי אפשר שתסופר בדבור פה ולשון". גם אם יסבירו לו, יש דברים שמה שהאדם לא יחיה הוא לא יוכל להבין. כמו שאי אפשר להסביר לעיוור מה זה צבע אדום, ככה אי אפשר להסביר לאדם מה היא דבקות אלוקית. כל הספרים שילמד על זה הם חיצוניים ואינם אומרים את עצם החיים. לכן כיוון ש"פנימיות הכרת האמתיות כמו שהיא ראויה במעמקי הנפש אי אפשר שתסופר בדבור פה ולשון, אך כל מה שהרשם מתחזק על הנפש" - כשהנפש חיה את הדבר הזה - "כה תגדל ותתברר ההכרה". אם האדם חי חיים שטחיים, הוא אמנם חי אותם, אך למעשה הוא לא מודע אליהם. אולם כאשר האדם חי מתוך מודעות, החיים פועלים עליו הרבה יותר מההכרות השכליות שעוזרת לו להבין מה המשמעות של החיים שבתוכו.

"כל מה שהרושם מתחזק על הנפש כה תגדל ותתברר ההכרה". אם כן מה הכוונה שהתפילה תקבע באדם הדעות האמתיות? "ויסד השי"ת שעניני האמת יתבררו ע"י בקשת דברים" - בכל מיני דברים שהאדם מרגיש חסר בהם ורוצה להשתלם, הוא יודע שהוא צריך להתפלל, ואז מתקבעת בו מציאות אמת. הקב"ה נותן דעת, שולח בריאות, גואל את ישראל, בונה את ירושלים וכו' - כשהאדם עומד בעמדה של מתפלל, מבקש, יונק ומתחבר לשפע האלוקי שיתגלה דרכו ודרך זה יחיה את הסליחה והרפואה שבו וכן הלאה - על ידי זה הוא לא לומד דבר חיצוני לו אלא המציאות החיה של התפילה מתקבעת בו.

לכן "יסד השי"ת שעניני האמת יתבררו ע"י בקשת דברים, שהצורך להם מורגש בעומק נפשו של האדם, ובשימת פניו והתרגשו בהם לצור העולמים ית', מזדככות בו המושכלות הנשגבות באפן נעלה שאי אפשר

לו בלמוד עניניהם לבדם". אם היו מלמדים את האדם שהקב"ה הוא מקור החיים שלו שמחייה אותו, וכל מה השפע הרוחני והגשמי שלו בא מתוך השפע האלוקי, הוא לא היה מבין את זה באותו העומק כפי שהוא קולט כשהוא חי את הדבר על ידי שהוא מבקש אותו, על ידי היניקה שלו מהגודל האלוקי - זה מביא את האדם למדרגה אחרת לגמרי של השגה בדעת אלוקים. זה מה שכתב הרמב"ם: "לקבוע הדעות האמתיות".

תפילה היא אמונה

האדם צריך להיות מודע, אבל לא במובן של מחשבות חיצוניות כמו בפילוסופיה. בפילוסופיה האדם נמצא במצב מנותק, במעין פיצול אישיות - מצד אחד חי דבר מסוים ומאידך חושב על מה זה אומר. כאשר האדם הולך, הוא לא צריך לחשוב על עצם זה שהוא הולך על מנת להיות במודעות להליכתו, אלא הדבר קורה בהרמוניה טבעית. לחיות מתוך תודעה זה אומר שהאדם חי והוא כל הזמן מודע למה הוא חי. זה לא שהאדם מתפלל וחוזק מזה מטריד את עצמו במחשבות שהן מחוץ לתפילה. להיפך - כשמתפללים כל הכוחות מופיעים, התפילה מקיפה את כל האדם.

תפילה היא אמונה. אמונה אינה שכל ולא רגש ולא רצון ודמיון אלא למעלה מהכול - שורש כל הכוחות, איך הנשמה מתגלה באדם. כשהאדם מתפלל הוא מאמין (מאמרי הראיה עמ' 70).

הרב כותב (אורות הקודש ח"ג עמ' לט) שהרצון של האדם כל כך גדול, משום שהוא ניצוץ מתוך הרצון האלוקי. כמה שהאדם יותר מטהר את הרצון

שלו הוא יותר ממשיך חיים אלוקיים בקרבנו. לכן כשהאדם מתפלל הוא מוציא את הרצון האלוקי שבו אל הפועל.

יש משל במסכת ראש השנה (כג, ב): "מעולם לא ראתה חמה פגימתה של לבנה". כשהאדם מסתכל על הירח לפעמים רואה אותו מלא ולפעמים חסר. השמש לעומת זה אף פעם לא רואה את הלבנה בחסרונה כי היא כל הזמן מאירה אור שלם על הירח. האדם לפעמים עומד בצד של השמש ולפעמים בצד המנוגד ואז הוא לא רואה אור אלא חושך. בנמשל, הקב"ה תמיד משפיע בנו שפע חיים, אבל אנחנו כל כך קטנים שאנחנו לא מסוגלים לקבל את החיים האלה. כשהרצון שלנו, שהוא נטף מתוך הרצון האלוקי, גדל ונעשה מתאים אל הרצון האלוקי וממילא שואב ויונק כוחות והופעת חיים - אז התפילה פועלת משום שהרצון האלוקי מתגלה דרכנו ומחיה מתוך זה את העולם.

חינויות תודעת החיים

תפילה היא אמונה, והדבר מתגלה בכך שכל כוחות החיים מתעלים תדיר, אולם התפילה עצמה היא למעלה מכל הכוחות. זה שהתפילה היא אמונה פירוש הדבר שהיא הופעה של מה שהנשמה חיה. אנו מתפללים דרך הקשר האלוקי שמחייה אותנו, ומתוך כך כל הכוחות מתעלים. לכן זה לא שהאדם מתפלל וחושב על התפילה מבחוץ, אלא הכול פועל בהרמוניה אחת.

לכן הרב מביא בשם הרמב"ם שעניין התפילה "הוא לקבוע את הדעות האמתיות" משום שאז האדם מודע, הוא חי את זה שהוא יונק הארה מהקב"ה, שהוא נטף מהרצון האלוקי. כשהאדם מתמלא רצון שהוא יניקה

מהקודש, מהאמת האלוקית, מתוך זה העולם מתעלה. כשהאדם יותר יונק חיים אלוקיים על ידי התפילה, שפע של חיים בעולם הולך וגובר. הכרת הדעות האמתיות אינה בשביל שיהיה לאדם מה לסכם במחברת, אלא להיות חי, לקלוט בקרבו נקודה הרבה יותר פנימית ועמוקה ממדרגת החיים הנוכחית שלו. זה הכוונה ב"הדעות האמתיות".

השלמת שיטות הרמב"ם והרמב"ן

העלנו מדברי הרמב"ן שהיחס בין התפילה לצרות הוא שכל מה שיש לאדם אתגרים בחיים זה במטרה לגדל אותו ואת כוחות החיים שלו, לגדל את הדבקות שלך, כמו שראינו מדברי הרב בשם הרמב"ם - לגדל את היניקה שלו כך שכל הזמן יהיה יונק הארות חדשות מתוך האמת האלוקית. הצרות באות לגדל באדם את כח התפילה שלו, יש עליו השגחה אלוקית שמותאמת בדיוק לסדר הגידול המיוחד שהקב"ה מכין לכל אחד ואחד בשביל שיהיה יותר גדול, פועל ויונק מהגודל האלוקי, על ידי מה שהוא מתפלל, ושיהיה יותר חי באופן תמידי את המציאות של התפילה.

לפי זה יוצא שהרמב"ן והרמב"ם מגיעים לאותה נקודה משני כיוונים שונים. הרמב"ם אומר, שהדבקות כל הזמן צריכה ללכת ולגדול באדם. כל יום הוא הולך ונעשה יותר עמוק, בסדר המאורעות של הזמנים, יום אחר יום, שנה אחר שנה, האדם הולך וגדל. הרמב"ן אומר את אותו הדבר רק מכיוון אחר - על האדם לדעת שהקב"ה מנהיג את החיים שלו כך שכל הזמן יופיעו בפניו אירועים, אתגרים ומרחבים חדשים שעניינם להוציא את נשמתו אל הפועל. אם האדם ידע להקשיב את מה שהקב"ה דובר באוזניו - הוא יהיה כל הזמן בצמיחה - בכוחות החיים שלו, בחסד שבו ובמעשים שהוא עושה, ויותר מזה - בדבקות האלוקית שלו, בהרגל

שהוא מתרגל להיות יונק כל הזמן ממקור החיים, מהגודל האלוקי, להיות יותר ויותר יונק את ההארה האלוקית שהולכת ומאירה בו. יוצא ששתי השיטות, של הרמב"ם והרמב"ן, משלימות את אותו העניין.

יישוב שיטת הרמב"ן

כפי שהתבאר, השגחת ד' על האדם באה לבנות אותו מתוך כל המאורעות. בספר 'החינוך' (מצווה תלג) מובאות שתי השיטות. אומר 'החינוך': "והעובר על זה ועמד יום ולילה בלא תפילה כלל, ביטל עשה זה, כדעת הרמב"ם ז"ל" שצריך כל יום ויום להתפלל. "ומי שצר לו ולא קרא אל ד' להושיעו" - יש לו צרות אך הוא לא מתפלל עליהן - "ביטל עשה זה, כדעת הרמב"ן ז"ל". על גבי זה 'החינוך' מוסיף הארה חשובה מאוד המבארת מה שראינו מתוך דברי הרב ביחס להשגחה. אומר החינוך: "וענשו גדול מאוד, שהוא כמסיר השגחת ד' מעליו". עניינה של התפילה לפי הרמב"ן הוא פיתוח ההקשבה להשגחת ד'. מתוך עבודה זו האדם מבין שכל מה שעובר עליו הוא חלק מהשגחה אלוקית שבאה לבנות אותו על ידי כל המאורעות העוברים עליו. אם האדם לא מתפלל הוא "כמסיר השגחת ד' מעליו" משום שהוא לא ממשיך את הסדר האלוקי הזה בתוכו.

שאלנו, האם לפי הרמב"ן הנושא של התפילה הוא לפתור את הבעיות של האדם, וממילא התפילה היא ארעית ומקרית? מהתבוננות בשיטתו נפתרו שתי הקושיות - א. הנושא זה לא האדם בצמצומו ופרטיותו, אלא הדבקות שבו. ב. התפילה אינה מקרית כלל אלא באה מתוך סדר ההשגחה האלוקית שהולך ובונה את האדם.

ההבדל בין הרמב"ם לרמב"ן הוא שלרמב"ם התפילה היא חלק מסדר הימים ולרמב"ן מסדר ההשגחה האלוקית.

לב הזמן ופריו

לאחר שבייררנו את שיטות הרמב"ם והרמב"ן, ננסה להבין דברי החבר בספר 'הכוזרי' על עבודת החסיד (מאמר שלישי, ה): "ותהא העת ההיא" - הכוונה לזמן של התפילה - "לב הזמן ופריו". לב ופרי הינם כמעט שני דברים הפוכים. הלב הוא מקור החיים, הדבר הפנימי שהכול נובע ממנו. פרי - זו תוצאת החיים. אם כן כיצד ניתן להבין דברי החבר כי התפילה היא לב הזמן וגם פריו? על פי מה שהתבאר לעיל ניתן לומר שאלו בדיוק שתי השיטות של הרמב"ם והרמב"ן: הדבקות האלוקית היא הלב. כל יום ויום נובע מתוך ההארה המרוממת של התפילה - כשיטת הרמב"ם. יחד עם זה, כל הצרות וכל מה שעובר על האדם בכל יום ובכל זמן באים לגדל באדם את הנקודה הפנימית שבו, זהו פריה של התפילה.

לכן התפילה, כפי שר' יהודה הלוי כולל ב' השיטות יחד, היא גם לב הזמן וגם פריו.

ההשתלמות דווקא על ידי החסרון

הרב כותב (מוסר אביך סוף פ"א, עמ' כב) שבעולם הזה ההשתלמות וההתעלות חייבת לבוא על ידי זה שיש לנו חסרון ואנחנו משלימים אותו. תבוא מציאות בה נתקן את הצד הכמותי של העולם, ומאז ההתעלות האינסופית תהיה לא מתוך חסרון כמותי מסוים אלא התעלות של עצם הנשמה.

במאמר החכמה מסביר הרמח"ל לגבי ההוספה שבברכת 'אתה קדוש' שבימים הנוראים, שכל 'ובכן' מדבר על מדרגה נוספת בתהליך השתלמות המציאות: "ובכן יתקדש שמך ד' אלוקינו על ישראל עמך" זה הנשמה, השורש. "ובכן תן פחדך ד' אלוקינו על כל מעשיך... ויעשו כולם אגודה אחת" - כלומר, שידבקו בישראל. אחר כך - "ובכן תן כבוד לעמך", "ובכן צדיקים יראו וישמחו", ולבסוף אחר תיקון העולם בהגיעו למגמתו: "ותמלוך אתה ד' מהרה לבדך על כל מעשיך". העולם כבר מתוקן, כל האיברים בנויים ומעתה יש התעלות על גבי התעלות. סדר התעלות בו הצד האיכותי בלבד צריך להשתלם. כך הרב כותב על השמחה שבמדרגת העולם הנוכחית היא בנויה על זה שקודם האדם היה חסר ואחר כך נשלם, והדבר מוליד שמחה. אולם לעתיד לבוא תהיה שמחה בלי חסרון, משום שההתעלות תהיה רק בצד האיכותי, מכיוון שהצד הכמותי כבר יהיה שלם. בינתיים, אנחנו חסרים: "בורא נפשות רבות, וחסרונן". הפירוש הפשוט של 'חסרונן' הוא השלמת חסרונן. לא זו בלבד שהאדם חי, גם את כל מה שחסר לו ד' ברא להשלמתו.

אולם ההבנה היותר עמוקה היא שגם החסרונות של האדם הנן חלק מסדר הבריאה והיצירה האלוקית אשר באה להשלים את האדם.

המחשבה תמיד מתפללת

עד כה ראינו שכל המאורעות העוברים על האדם הנם חלק מסדר ההשגחה האלוקית עליו הבאה להוציא את נשמתו אל הפועל. להוציא את כוחותיו אל הפועל, מתוך האתגרים וההתמודדויות. מתוך כך נראה נקודה נוספת מתוך דברי הרב בעולת ראייה. אומר הרב (עולת ראייה ח"א, הקדמה,

עמ' יא): "אין התפילה באה כתיקונה, כי אם מתוך המחשבה" - כלומר, הידיעה - "שבאמת הנשמה היא תמיד מתפללת". אם האדם לא מודע לזה שהנשמה מתפללת, תפילתו אינה כתיקונה. מה הכוונה ש'הנשמה תמיד מתפללת'? למה כל כך משמעותי לדעת את זה? מה הערך של הידיעה הזאת ומדוע דווקא היא זו שמשלימה את התפילה שתהיה כתיקונה?

הקב"ה שם בנפשנו כוחות גדולים מאוד. לפעמים האדם פועל מתוך ציווי חיצוני, אולם בכך לא מתגלה עומק הכוחות הנמצאים בתוכו. הוא אינו מבין שיש לו אוצר אדיר של חיים שהוא לא מוציא אל הפועל.

משמעות הידיעה שהנשמה תמיד מתפללת היא שהאדם מכיר בכח החיים הגדול שיש בו, נהיה מודע אליו ולומד כיצד להוציא אל הפועל את כישרון התפילה הטמון בו, כתפילה שאינה מלאכותית, כי אם הבעה של כח חי. כמוכן, כמו שנשאל קודם, לוקח זמן להגיע לדבר הזה.

בהתחלה האדם לא מגלה את עומקי החיים שלו. אבל כשהאדם עובר את התהליך שהזכרנו, לאט לאט הוא נהיה יותר את עצמו, את הפנימיות שלו, וממילא הוא לא מקיים את המצוות כ'מצוות אנשים מלומדה', אלא הקדושה נעשית עצם החיים שלו, חייו נובעים את הקדושה הפנימית, המצויה בתוכו.

זה מה שהרב מסביר במקום אחר (פנקס פ"א פסקאות, סעיף ה). אומר הרב (דברי הרב באורות התורה (פרק יב, ב) מקבילים לדבריו אלה, אלא שכאן הרב מפרט עניינים נוספים): "הבסיס הטבעי, צריך שיהיה חזק בכל דבר, ועליו יבנה אחר כך הבנין הלימודי, שהוא מרחיבו". הקב"ה שם בנו נפש עצומה ומלאה טוב. אנחנו לא באים להתעלם ממנה, ללמוד ספרים ולהשתיק בכך את הנפש שלנו, אלא בדיוק להיפך - הלימוד בא להעמיק את ההיכרות שלנו עם עצמנו. "וכן הדבר

גם באמונה ובדעת אלוקים ובתכונת ד' האמיתית שהיא עטרת השלמות של האדם הנותנת לו את צורתו. (כצ"ל) כל מה שהוא נלמד מספרים הוא מתקבל בלב בתור הרחבה לסעיפי דעת ד". כשאדם לומד ספרי אמונה, אין ערך האמונה שלו בסיכום שהוא כתב במחברת. האמונה זו מציאות חיה באדם, שכל הספרים רק עוזרים לו לחיות יותר את אותו כשרון של אמונה, להכיר אותו יותר לעומק, ועוד יותר להוציא אותו אל הפועל.

"אבל מקור החיים צריך שיתרחב בלב פנימה על ידי הסתכלות תדירית הבאה מתוך חשבון ומנוחה נפשית". מכיוון שהחיים הפנימיים האלה מונחים באדם, לכן מלבד עצם מה שלומד, הוא צריך לדעת לעצור ולמצוא את העניינים הנלמדים בקרבו.

באורות הקודש (אורות הקודש ח"א עמ' עה) הרב נותן עצה. אומר הרב: "לפעמים על ידי שטף המדע מרגישים לְיֵאוֹת". בספר קהלת כתוב: "החכמה תחיה בעליה" (קהלת ג, יב). אך לפעמים קורה תהליך הפוך - האדם לומד דברים מאוד גדולים ועמוקים אבל זה דווקא מעייף אותו. מדוע זה כך? אומר הרב, הלאות הזאת "הבאה מצד שאין מניחים ריוח של התבוננות בין כל גילוי רוחני", האדם לומד, אך הוא שוכח שכל הלימודים האלה מדברים עליו, על החיים שלו. כשהאדם לומד תודה מתוך מבט חיצוני, הוא לא מגלה את עומק חייו, לא נעשה על ידי הלימוד יותר חי. הוא מעמיס על עצמו ספרים אך שוכח את העיקר: את עצמו, את נשמתו, את צלם אלוקים שבו. הוא לא מניח "ריוח של התבוננות בין כל גילוי רוחני, לעכל יפה את ההופעה, בתבונה שכלית מנתחת, ובהתקבלות רצונית, מדותית ומטשטשים בזה את גדולי האורים".

אם האדם לא עוצר בין לימוד ללימוד, לא עוצר לעכל, לתת לרצון להיבנות לגודל, אם הוא לא עוסק בזה הוא עוצר את הנפש שלו מלגדול לדבר שהוא כל כך עצמי לה.

הגוף מפרק את המזון לחלקים קטנים וכך הוא נבנה. אולם האדם נבנה מהמזון לא בגלל שעוד חלקים שנכנסו אליו אלא משום כח הזן שבו. כח הזן הוא כח הצמיחה שבאדם. הוא לא מתחיל מהמזון שהאדם אוכל אלא מזה שלאדם יש כח חיות שכאשר הוא יקבל דברים המתאימים לו, חייו ילכו ויתפתחו.

הלימוד הוא מזון הנפש. באדם יש 'כח הזן' רוחני, שכאשר האדם מקבל מזון רוחני ומעכל אותו בצורה נכונה, הוא נבנה יותר גדול ועמוק. לאדם יש ד.נ.א פנימי, שמתרגם את המזון הרוחני לכוחות החיים של האדם. כשאדם לומד סוגיה באמונה, הוא מבין את הסוגיה לפי האופי הרוחני שלו, וזה יבנה אותו. בשביל שהתהליך הזה יתרחש צריך ללמוד להקשיב, לעצור, לעכל את הדברים.

"כי הפסקות נתנו גם בתורה, ניתן ריוח להתבונן בין פרשה לפרשה". כשמשה רבנו היה בהר סיני, הקב"ה נתן לו הפסקות בין הפרשיות, על מנת שמשה יעכל את הדברים, והם יבנו בתוכו. "וקל וחומר" - אם הדבר כן כשהקב"ה מלמד את משה רבנו - "להדיוט הלמד מן ההדיוט. והוא הדין לכל לימוד תבוני, הבא מהתגלות הנשמה בהופעותיה. ההפסקה מכשירה את החיים, את המזג, המדות, החפץ והיחש הסביבתי, להסתגל לאותו הטוב ולאותה האמת הרוממה שבהופעה העליונה". 'להסתגל' זה גם מלשון להתרגל, וגם מלשון סגולה. יש באדם סגולה, תכונה מיוחדת. האדם צריך להתרגל אליה, לעכל את החיים הפנימיים שבתוכו. לכן צריך הפסקות.

בחזרה לפסקה שלנו (בפנקסים), ממשיך הרב: "מקור החיים צריך שיתרחב בלב פנימה על ידי הסתכלות תדירית, אבל מתוך חשבון ומנוחה נפשית" - לחשבון, לעכל את הדברים - "שצריך תמיד להתנות עם עצמו שאין כל דבר שיעכב את אור חסד אל להאיר בעת אשר ישובו לדרשו, כי במחשבה אחת החודרת לעומק טהרת הנשמה, החפצה לחיות על פי מקורייתה", להיות את מה שאנחנו באמת, את מה שהנשמה שלנו חיה, "היא מתעלה מעל כל המניעות הרבות אשר קדמו לה, ואשר השחיתו את מוסרה והוליקהו שולל. הדעה כי טוב ד', ושבכל עת אשר תרצה הנפש להתרומם למקור חיה הרוחנים מיד היא פוגעת" - פוגשת - "את הטוב העליון בשמחה מלאה, היא רעיון מוטבע בעומק הנשמה שאסור לו להיות זו ממנה". הנפש שלנו יודעת שהחיות האלוקית כל הזמן מחייה אותנו. אנחנו צריכים להתרגל לזה, להסתגל לזה ולחיות את זה, לתת לנפש מקום להתגדל את ההתגדלות הזאת, לא בריצה ממשימה רוחנית אחת לשנייה ובכך לשכוח את עצמנו. הנושא של התורה הוא לגדל את האדם כאדם חי, מלא יראת שמים ובכוחות חיים גדולים, להוציא לפועל את מי שהוא באמת. הגודל שבאדם צריך לנבוט מתוך הסדר הזה.

סיכום

ראינו שבתפילה יש שני נתיבים - הדבקות המתמדת, היום-יומית ההולכת ומתעלה בתוך סדר הזמנים.

הנתיב השני של התפילה הוא הדבקות שמתוך סדר ההשגחה שכל הזמן בונה אותנו לגובה חדש של יניקת חיים מהמקור האלוקי.

אנו צריכים לדעת שהדעה האמיתית של התפילה ההולכת ונקבעת בנו, זו תכונת חיים הנמצאת בקרבנו. לכן עלינו לגדל את הנפש שלנו לכשרון התפילה שמונח בנו בעצם טבענו. לגדל את התפילה החיה של הנשמה, להיות שייך למה שהנשמה תמיד מתפללת, וממילא אט אט יותר לחיות אותו.

נאמר בגמרא: "כִּרְס זְלוּת לְבַנֵי אָדָם" (תהלים יב, ט) - אלו דברים שעומדים ברומו של עולם ובני אדם מזלזלים בהם" (ברכות ג, ב). התפילה היא דרך מרכזית בעבודת ד' שלנו, ומשום כך שצריך לשים אליה לב, ולהתגדל בדבר הזה.

הישיבה הגבוהה "חיי עולם" עכו

בישיבה הגבוהה "חיי עולם" עכו בראשות הרב קובי דנה לומדת קבוצה רצינית ואיכותית של בחורי ישיבה ואברכים החפצים לבנות קומה אמונית-רוחנית בצורה משמעותית ומקיפה מתוך ספרי המהר"ל והרב זצ"ל.

בחוברת זו יש מעט צרי ומעט דבש מתוכן השיעורים בישיבה, מתוך הרצון לפתח את חזון הלימוד האמוני, בפיתוח עמוק ומשוכלל.

לפרטים: **שמואל** - 0512048344

עלות חוברת: 5 ש"ח

ניתן להעביר תשלום בביט למספרים - 0508268987 | 0512048344

או להעביר במזומן לנציג מבית המדרש